

CRUCEBURG — EPISCOPATUL CUMANIEI — CETATEA DÎMBOVIȚEI — CETĂȚENI

ION NANIA

Cercetările întreprinse în mod sistematic pe teritoriul comunei Cetățeni din județul Argeș dau posibilitatea unor noi discuții cu privire la organizarea administrativă și bisericească din epoca înjghebării statale pe teritoriul Țării Românești ¹.

Pînă nu de mult, datorită lipsei de cercetări arheologice, erau cunoscute doar „niște urme de fortificații vagi lângă comuna Cetățeni (cetatea și schitul zis al lui Negru Vodă)” ². Între comunele Cetățeni și Bădeni, pe partea stîngă a rîului Dîmbovița, acolo unde valea se îngustează, pe un pisc care domină și de unde se poate ușor controla și păzi vechiul drum de pătrundere din Țara Românească, prin pasul Bran, în Transilvania, se află cetatea și schitul lui Negru Vodă ³. Multă vreme a trebuit „să ne mulțumim cu presupunerea că cetățuia aparținuse aceleiași epoci a lui Nicolae Alexandru voievod, căruia tradiția îi atribuie și întemeierea schitului din stîncă” ⁴. Investigațiile din cursul anului 1958 au adus noi date cu privire la această cetate ⁵. S-au descoperit, pe lângă zidurile cetății, două nivele de călcare, primul, pe solul stîncos, cuprinzînd material arheologic din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, iar cu 0,25—0,30 metri mai sus, se afla un al doilea nivel care conținea material aparținînd secolului al XIV-lea și în primul rînd ceramică asemănătoare celei de tipul Zimnicea ⁶. Așa dar cetatea este construită cu siguranță înainte de secolul al XIV-lea și nu așa cum se credea pînă acum că aparține epocii lui Nicolae Alexandru voievod ⁷. Interesantă este biserica rupestră, din interiorul cetății, de factură foarte veche,

¹ Săpăturile arheologice au fost conduse de Dinu V. Rosetti. Au participat : Flaminio Mirțu, M. Popescu, Lucian Stănculescu, Ion Nania ș.a.

² VIRGIL VĂȚĂȘIANU, *Istoria artei feudale în țările române*, vol. I, Editura Academiei R.P.R., 1959, p. 133.

³ V. DRĂGHICEANU, *Cetatea și schitul lui Negru-Vodă*, în BCMI, V, 18—19, 1912, pp. 89 și urm.

⁴ VIRGIL VĂȚĂȘIANU, *op. cit.*, p. 208.

⁵ DINU V. ROSETTI, *Șantierul arheologic Cetățeni*, în „Materiale”, VIII, 1962, pp. 73—88.

⁶ I. NESTOR și COLABORATORI, *Raport preliminar de săpături arheologice de la Zimnicea*, în SCIV, I, 1—2, 1950, p. 101.

⁷ VIRGIL VĂȚĂȘIANU, *op. cit.*, pp. 186 și 208.

construită în stinca muntelui, asemănătoare celei din comuna Corbi⁸ și considerată fără vîrstă⁹. Citeva fragmente ceramice descoperite în mod întîmplător pe mormintele recente aflate în fața tindei¹⁰, ne îndeamnă s-o considerăm contemporană celui mai vechi locaș de cult creștin de pe teritoriul țării noastre, cunoscut prin descoperirea de la Basarabi¹¹. Se poate ca inițial, prin secolele IX—X, biserița să fi fost amenajată doar parțial în stîncă, eventual în actuala tindă și abia ulterior, probabil chiar prin secolele XI—XII ea să fi fost extinsă pe întreaga suprafață existentă astăzi. Biserița a servit apoi ceremoniilor religioase din cetate, putînd fi pictată, așa cum credea I. D. Ștefănescu, în secolul al XIV-lea, sau poate chiar mai înainte, și apoi repictată în veacul al XVIII-lea și în 1840¹².

Dovadă a faptului că la Cetățeni a existat un mare centru cultural bisericesc este aceea că sub Cetate, lingă poalele muntelui, pe malul stîng al Dimboviței, imediat la nord de confluența cu Valea Chiliilor, s-au descoperit pînă în prezent trei biserici, eșalonate în timp la perioade scurte, una lingă alta, fără să se suprapună, loc unic în țară, dovadă a importanței așezării respective. Încă din anul 1941 s-a găsit aci o biserică¹³ pe al cărui nivel de călcare s-au aflat fragmente ceramice din prima jumătate a secolului al XVI-lea (atribuite în mod eronat secolului al XVII-lea)¹⁴ precum și resturile unei fote țesută cu fir metalic. Biserica are un plan în formă de navă cu absida ușor trapezoidală în exterior. Între tindă și naos, în partea dinspre nord, a fost zidită, mai tîrziu, clopotnița, de formă pentagonală. În urma noilor cercetări și a unor observații minuțioase putem spune că biserica a fost construită pe la jumătatea secolului al XV-lea și numai clopotnița este adăugată în secolul al XVI-lea, nu mai tîrziu de această perioadă cum s-a crezut¹⁵.

⁸ I. D. ȘTEFĂNESCU, *La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie depuis les origines jusqu'au XIX-e siècle*, „Orient et Bizance”, VIII, Paris, 1932, p. 422.

⁹ VIRGIL VĂTAȘIANU, *op. cit.*, p. 186.

¹⁰ Materialele se află în colecțiile Muzeului județean Argeș și sînt identice cu cele din marea așezare de la Bîrlogu-Argeș.

¹¹ I. BARNEA și VIRG. BILCIURESCU, *Șantierul arheologic Basarabi*, în „Materiale”, VI, 1959, pp. 541—566. Pentru ceramica din această așezare vezi: I. BARNEA, *Ceramica din cariera de cretă de la Basarabi*, în SCIV, XIII, 2, pp. 349—371.

¹² Vezi aceste interpretări la VIRGIL VĂTAȘIANU, *op. cit.*, p. 186, care susține că: „Pictura, datată de I. D. Ștefănescu în veacul al XIV-lea, e desigur mai recentă”. Nu credem să fie posibil ca această biseriță, din interiorul cetății, să fi rămas nepictată, în timp ce la poalele vîrfului respectiv au existat monumente impunătoare prin pictura lor încă din secolul al XII-lea, după cum vom vedea mai jos.

¹³ DINU V. ROSETTI, *op. cit.*, pp. 78 și urm.

¹⁴ *Ibidem*, p. 80, autorul datează ceramica în secolul al XVII-lea, ceea ce nu este posibil. Studiind ceramica acestui nivel noi susținem că nu poate depăși prima jumătate a sec. XVI.

¹⁵ Pentru încadrarea monumentului în secolul al XV-lea pledează ceramica de pe nivelul de călcare ce își găsește analogii în ceramica din acest secol de la Tirgșor: D. POPESCU, N. CONSTANTINESCU, GH. DEACONU și SEBASTIAN MORINTZ, *Șantierul arheologic Tirgșor*, în „Materiale”, VI, 1959, p. 738, fig. 11/1; Piatra Neamț: C. MĂTASĂ, I. ZAMOȘTEANU și M. ZAMOȘTEANU, *Săpăturile de la Piatra Neamț*, în „Materiale”, VII, 1961, p. 347, fig. 8/2, vasul avînd și o marcă de olar cu analogii la Cetățeni; și București: S. MORINTZ, P. ROMAN,

În 1958 s-a ivit la circa trei metri spre nord-vest de aceasta, o altă biserică, ce se poate data, după materialele arheologice aflate pe nivelul de construire, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Materialele dezvăluite în nivelele superioare, care suprapun nivelul secolului al XIII-lea, datează din secolele XIV-XV. În partea de nord a bisericii au fost indentificate complexe de construcții de piatră, din care unul din secolul al XIII-lea, contemporan cu biserica ¹⁵.

În cursul săpăturilor din vara anului 1964 în complexul construcțiilor din sectorul „biserici” din apropierea Văii Chiliilor, s-a dat peste o nouă construcție masivă de piatră. Pentru lămurirea acestei probleme, în campania de cercetări din anul 1965, s-a lărgit secțiunea L — 1964. S-a descoperit o a treia biserică, situată aproximativ la 20 de metri la nord-est de bisericile nr. 1 și nr. 2. După planul de construcție ne aminteste de biserica nr. 5 de la Hissar din regiunea Plovdiv din Bulgaria, construită prin secolele X—XII, a cărei intrare, în mod neobișnuit, era amenajată pe latura sudică, exact ca la biserica nr. 3 de la Cetățeni ¹⁷. Monumentul a fost tencuit și pictat, atît în exterior, cît și în interior, cu frescă multicoloră, din care s-au păstrat numeroase fragmente, înfățișînd chipuri umane, decoruri florale și geometrice, precum și rămășițele unor inscripții avînd caractere grecești sau slavone, iar uneori și litere latine. S-a putut constata că după construire a fost tencuită și pictată foarte simplu cu culori șterse: negru, gri, verde și galben, cu motive geometrice sau florale, motive ce ne dovedesc mîna unui meșter stingaci. Nu după mult timp biserica a fost din nou tencuită cu un nou strat gros de circa un centimetru, acoperînd această zugrăveală sumară, fiind pictată, de data aceasta, de un meșter priceput și cu foarte multă experiență. Culorile vii, în special roșu și purpuriu au fost armonios îmbinate cu culori șterse, cenușiu, verde pal, galben deschis, bleo etc. Cantitatea masivă de frescă ne arată totodată și masivitatea monumentului. Printre motivele florale și geometrice mai sus amintite se remarcă un motiv care-și găsește analogii într-un desen zgîriat pe un ciob dintr-un vas dacic, descoperit într-un atelier de fierărie din secolul al XIII-lea din Poiana Tîrgului, la circa 800 de metri mai la nord de sectorul biserici, motiv care-și găsește și azi asemănări în desenele și motivele ornamentale de pe iile și vestimintele țărănești din zona Mușcelului. După stil, după pigmentul culorii și procedeele tehnice folosite, pictura nu-și găsește similitudini nici în Ardeal și nici în Țara Românească, ea putînd fi urmărită doar în Imperiul Bizantin din perioada secolului al XI-lea și al XII-lea, iar în țara noastră își găsește comparații în pictura bisericești din a doua jumătate a secolului al XI-lea de la Garvăn ¹⁸. Cel mai prețios element de datare este mormîntul aflat în interiorul bisericii, în colțul sud-vestic ¹⁹. Între buza de jos și dinți i s-a introdus defunctului

D. V. ROSETTI, P. I. PANAIT și GH. CONTACUZINO, *Săpăturile arheologice din București*, în „Materiale”, VIII, 1962, p. 770, fig. 8/1—2.

¹⁶ DINU V. ROSETTI, *op. cit.*, pp. 79 și urm.

¹⁷ D. TZONTCHEV, Хисарситъ Бани, în „Godišnik-Plovdiv”, 1935—1936, Sofia, 1937, pp. 173—175, fig. 86—88; vezi și rezumatul în limba franceză, p. 198.

¹⁸ I. BARNEA, *Biserica*, în *Dinogeția*, vol. I, Editura Academiei R.S.R., București, 1967, pp. 353—355; vezi și fig. 9.

¹⁹ Amintim că și în interiorul bisericilor de la Hissar și de la Garvăn au fost descoperite morminte.

o monetă care, din cauza descompunerii organice, s-a păstrat foarte prost, învelită de o crustă masivă. Moneta, din argint, foarte subțire și foarte friabilă, s-a rupt în două chiar în timpul tratării. Este un dinar unguresc anepigraf, emis sub Bela al IV-lea (1235—1270), asemănător celui descris de Retti în C.N.H., Nr. 342, Unger, Nr. 260. Lângă cotul mîinii drepte s-a găsit un fragment de monetă bizantină de bronz, schifată, din secolele al XII-lea — al XIII-lea²⁰. Mormîntul taie nivelul de călcare din interiorul construcției, iar în groapă s-au găsit multe fragmente de frescă, precum și bucăți din lutuiala de pe nivelul din biserică, astfel de materiale găsindu-se chiar sub mort, căzute imediat după săparea gropii, înainte de înmormîntare, ceea ce dovedește cu siguranță că biserica fusese deja demolată în momentul înmormîntării. Întrucît moneda bizantină poate fi de la sfîrșitul secolului al XII-lea și din prima jumătate a secolului al XIII-lea, iar cea ungurească este emisă precis între anii 1235—1270, reiese clar că biserica fusese demolată anterior anului 1270, dar nu cu prea multă vreme înainte, întrucît cei care au săvîrșit înmormîntarea știau precis unde a fost și au ținut neapărat să-l înmormînteze pe decedat în interiorul ei²¹. Pentru datare ne mai vine în ajutor și un alt element, secundar față de monete. La inelarul mîinii drepte s-a găsit un inel de argint avînd gravat un ornament ce stilizează o floare de crin, la fel cu altul din secolul al XII-lea descoperit la Garvăn²². Ca element de datare ne mai poate servi și o monetă bizantină de aur atribuită lui Ioan Vatazes (1222—1254)²³, găsită pe nivelul de călcare al acestui monumet. Pe același nivel au apărut vîrfuri de săgeți care-și găsesc analogii în secolele al XI-lea și al XII-lea²⁴, numeroase bolțuri de arbaletă din secolul al XIII-lea, asemănătoare celor din cetățile din sud-vestul Transilvaniei de la Piatra Craivii și Tăuți²⁵, precum și mai mulți pîteni din secolul al XIII-lea asemănători celor de la Piatra Craivii²⁶. Multe bolțuri de arbaletă aveau vîrfurile tocite din izbiturile proiectării lor de pereții clădirii, fiind trași dinspre sud și vest. S-au mai găsit numeroase pietre de rîu, rotunde, potrivite ca mărime, care nu aveau cum să fie aduse aci de cît prin aruncarea lor cu praștia din aceeași direcție din care au fost trase bolțurile de arbaletă²⁷. Toate acestea ne indică urmele unei puternice bătălii care a avut loc în prima

²⁰ Identificarea a fost făcută de Octavian Iliescu, șeful Cabinetului Numismatic de pe lângă Biblioteca Academiei R.S.R. și comunicată nouă prin Nota nr. 6904 din 25 septembrie 1965. Este cunoscut vechiul obicei prin care se lăsau mortului bani pentru „vamă”, de trecere în lumea cealaltă, obicei rămas pînă astăzi în județele Argeș și Dimbovița. Obiceiul este cunoscut și în Iugoslavia încă din secolul al XII-lea: MIRJANA COROVIĆ — EJUBINKOVIĆ, *La nécropole slave de Brostovik, Rapport préliminaire des fouilles en 1953—1954*, în „Archaeologia Jugoslavica”, II, 1957, p. 134.

²¹ Că săparea mormîntului nu a fost întîmplătoare este dovedită și de faptul că marginea de sud a fost trasată paralelă cu zidul sudic al bisericii, iar marginea vestică paralelă cu zidul vestic. Aceasta ne dovedește că zidurile erau încă în picioare, cel puțin parțial, în momentul înmormîntării.

²² I. BARNEA, *Podoabele de metal*, în *Dinogetia*, I, p. 286 și 285, fig. 170/3.

²³ Inf. D. V. Rosetti, pentru care îl mulțumim și pe această cale.

²⁴ I. BARNEA, *Arme și piese de harnășament*, în *Dinogetia*, I, p. 344 și p. 339.

²⁵ GH. ANGHEL și ION BERCIU, *Cetăți medievale din sud-vestul Transilvaniei*, Editura Meridiane, București, 1968, p. 26, fig. 13/3—4 și p. 31, fig. 16/3—7.

²⁶ *Ibidem*, p. 10, fig. 3.

²⁷ Folosirea praștii ca armă este dovedită în secolul al XII-lea la Garvăn, vezi: I. BARNEA, *op. cit.*, p. 344.

jumătate a secolului al XIII-lea, pe la jumătatea acestui secol dovedindu-se și un puternic incendiu al pădurilor din jur și lupte crâncene care au dus probabil și la distrugerea bisericii.

Săpăturile întreprinse în aceeași campanie, tot pe malul stîng al Dîmboviței, la circa 800 de metri spre nord de „sectorul biserici”, în Poiana Tîrgului, sub Colții Schitului, imediat la nord de punctul numit Casa Păgînului, ne-au dat posibilitatea să cunoaștem mai bine aceste evenimente. În Poiana Tîrgului au fost trasate șase șanțuri, numerotate de la sud spre nord, cu numerele LI, LII, LIII, LIV, LV și LVI, ultimele trei fiind trasate chiar pe malul Dîmboviței, în vederea dezvelirii unui atelier de fierărie din secolul al XIII-lea, în care se lucrau potcoave, piese metalice pentru arcuri, pîteni, cuțite, topoare de luptă, săgeți (patru tipuri!), foarfeci, seceri, nicovale, lacăte, încuietori pentru uși și porți, cuie, amnare, vase de fier, unelte pentru dulgherie, materiale de construcție, mînere de os și corn etc. În sectorul LII s-a ajuns la o adîncime de 3,70 metri, iar în sectorul LIII la o adîncime de 4 metri. Dovezi arheologice sigure au atestat în Poiana Tîrgului trei nivele de locuire mai intensă: nivelul dacic, un nivel datat în prima jumătate a secolului al XIII-lea și altul din prima jumătate a secolului al XIV-lea. Nivelul dacic, în care locuirea încetează în secolul I e.n., este format dintr-un strat gros de circa 20—35 de centimetri²⁸, un sol negru, clisos, fin și moale ca o pastă, conținînd 2,15% humus (metoda Tiurin)²⁹. Aceasta ne dovedește o bogată vegetație care a existat acum două milenii pe valea superioară a Dîmboviței, stratigrafia confirmînd pe deplin justetea izvoarelor istorice care ne spun că în Dacia au existat păduri imense³¹. Solul care suprapune acest nivel este în general bogat în humus (1,93% conform analizei), de culoare negru-cafeniu, avînd o grosime de circa 30—55 de cm, cuprinzînd din loc în loc lentile negre-cenușii, puțin nisipoase, format în cea mai mare parte din putrezirea plantelor, printr-o depunere lentă, din secolul I e.n., pînă în secolul al XIII-lea. Ținînd seama de faptul că în cei aproape 1 200 de ani care s-au scurs de la locuirea dacică și pînă în secolul al XIII-lea, s-a depus un strat gros de numai 30—55 de cm, putem înțelege ușor rolul pe care l-a avut pădurea în formarea solului, împiedicînd total eroziunea. Acest strat format în decursul a 12 secole este suprapus de un strat gros de 5—20 de cm, de culoare neagră, cel mai bogat în humus dintre toate straturile solului respectiv (7,79%). Este stratul depus în secolul al XIII-lea. Dar ceea ce constituie un lucru rar întîlnit, acest strat provine dintr-o depunere rapidă de vegetale și în special de material lemnos care s-a păstrat, în mare parte, neputrezit, pînă azi. Cantitatea mare de lemn, precum și cărbunii care se găsesc în acest nivel aproape în toate sectoarele săpate, ne pun în fața unei defrișări totale a pădurilor existente pe la jumătatea secolului al XIII-lea în bazinul superior al Dîmboviței. Faptul că o parte din materialul lemnos prezintă tăieturi de topor, ne dovedește că defrișarea a fost mixtă: atît prin tăiere, cît și prin foc. Acest nivel

²⁸ Referirile noastre se fac asupra profilului de sud-est al sectorului LIII. Stratigrafia sectorului LII este aproape identică.

²⁹ Analizele au fost efectuate de Laboratorul de analiza solului OPOT-Argeș și înaintate nouă pe Bulentului nr. 8853/21.XII.1965.

³⁰ CEZAR, *Războiul din Galia*, în *Izvoare privind istoria României*, vol. I, Editura Academiei R.P.R., București, 1964, p. 179.

corespunde celui de demolare a bisericii nr. 3 din „sectorul biserici“, ceea ce ne dă un indiciu că marele incendiu de la Cetățeni și distrugerile masive sînt datorate probabil năvălirii tătarilor din anul 1241. În urma analizei efectuate asupra materialului lemnos s-a „constatat că tot materialul are structura lemnului de rășinoase și anume — brad și molid“³¹. Așa dar în secolul al XIII-lea pădurile de conifere coborau pînă la această limită, întinzîndu-se masiv în derileul și pe munții din împrejurimi, pentru ca după aceea locul lor să fie luat de pădurile de fag. Defrișarea amintită a constituit o adevărată calamitate în zonă. Lipsa pădurilor a prilejuit o mare eroziune a solului, mai ales pe munții din împrejurimi. Factorii naturali — înghețuri și dezghețuri, vînturile și apele mai ales, au măcinat în mod rapid stîncile. Torenții scurși au făcut să se depună numeroase straturi de nisip, grohotișuri, și chiar stînci dislocate. Dacă în cele 12 secole care s-au scurs de la viețuirea dacilor în Poiana Tîrgului și pînă la dezastrul petrecut pe la jumătatea secolului al XIII-lea, s-a depus un strat uniform, gros de numai 30—50 de cm. după aceste evenimente, în numai 50—70 de ani, s-au depus aluviuni care însumează grosimea totală de peste 1,10 metri (!) în sectorul LII și de peste un metru în sectorul LIII, predominînd nisipul grosier (86,8%) și lipsind aproape total humusul (0,86%). A fost nevoie de o intervenție rapidă a omului pentru restabilirea solului și pentru preîntîmpinarea unei degradări totale. Localnicii au fost nevoiți să treacă la o reimpădurire masivă a muntelui. Perioada de 50—70 de ani care s-a scurs pînă la redresarea solului și înlăturarea eroziunii constituind, după cum se poate deduce în mod logic, perioada necesară creșterii pădurilor plantate sau semănate de om, locul pădurilor de conifere luîndu-l acum făgetul. Dar omul nu a așteptat să crească pădurea. El a depus aci o neîncetată muncă, a construit o serie întreagă de baraje, unele în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, altele la începutul secolului al XIV-lea, înainte de anul 1316³². Prin lupta perseverentă pe care au dus-o localnicii împotriva degradării solului, fenomenul a fost înlăturat, solul îmbogățindu-și din nou conținutul în humus, depunerile normalizîndu-se, lentițele de nisip fiind destul de rare, din secolul al XIV-lea și pînă azi depozitîndu-se un sol gros de cel mult 1,10 metri, adică tot atît de gros cît stratul format în cei 50—70 de ani din secolele al XIII-lea — al XIV-lea.

Toate cele arătate pînă aici ne dovedesc că data curmării existenței bisericii nr. 3 din „sectorul biserici“, monumentul cel mai impunător din cadrul construcțiilor este, după cum se poate ușor bănui, invazia mongolilor din anul 1241. Dacă momentul curmării vieții acestei biserici îl putem dovedi, construirea ei rămîne a fi datată prin cercetările viitoare. impunîndu-se înlăturarea prăbușirii din munte pentru scoaterea la supra-

³¹ Adresa nr. 3366/31.3.1966, înaintată Muzeului din Pitești de către Institutul de cercetări forestiere — INCEF — din cadrul Ministerului Economiei Forestiere, laboratorul „Încercări fizice și mecanice ale lemnului“, din cadrul secției a XII-a din Institut. Precizăm că pe lângă brad și molid noi am identificat existența alunului și a mesteacănului; materialele fiind sigure, nu au fost date spre analiză.

³² Datarea este sigură, întrucît deasupra unui pavaj rămas dintr-o astfel de înălțitură s-a găsit un dinar emis de regele Ungariei, Carol Robert, pentru Slavonia, între anii 1310—1316, identificarea monetei aparținînd lui Octavian Iliescu, prin nota amintită.

față a întregului edificiu. Întrucît scările amenajate la intrare, pe latura sudică, sînt tocite din cauza călcării, aceasta ne dovedește o durată îndelungată, tocirea pietrei ne putîndu-se efectua într-o perioadă scurtă de timp și ne face să credem că a avut o viață de cel puțin 100 de ani, fiind deci construită cel mai tîrziu pe la mijlocul secolului al XII-lea. Dar cine a construit acest monument, ce centru important a fost acest punct cu o atît de bogată arhitectură și tradiție religioasă care s-a menținut veacuri de-a rîndul? Iată cîteva întrebări la care vom încerca un răspuns care, deși discutabil, pare să fie cel mai apropiat de adevăr și crează premisele unor noi puncte de plecare pentru cercetările viitoare.

Datarea biseriței rupestre din Cetate, în secolele IX—X, pe baza fragmentelor ceramice, este cît se poate de justă, ea fiind așa dar contemporană complexului de la Basarabi³³ cînd relațiile populației din nordul Dunării cu lumea sud-dunăreană devin din ce în ce mai numeroase³⁴. Întrucît la Cetățeni se află cel mai important centru bisericesc al feudalismului timpuriu de pe teritoriul României³⁵, se poate trage concluzia că aci a fost reședința unor conducători locali, iar podoabele, monetele, obiectele de cult, ne dovedesc legăturile intense cu lumea bizantină, cultură care își împlințe un puternic avanpost în marele centru din zona Carpaților, pe malurile Dimboviței, cel mai puternic și totodată cel mai nordic avanpost pe care poate să-l creeze lumea valaho-bizantină la nord de Dunăre.

Centrul de la Cetățeni este rîvnit și de noii cuceritori ai Transilvaniei. Nu putem hotărî cu siguranță momentul în care ungurii pun stăpînire pe acest principal punct strategic, înzestrat de natură, pentru ca aci să organizeze vremelnice un puternic avanpost de apărare împotriva cumanilor. În partea de sud a cetății, nu prea departe de complexul bisericilor, un zid gros de aproximativ 6 metri bară întreaga vale a Dimboviței, constituind prima linie de rezistență a cetății împotriva unui dușman care ar fi venit din această direcție; în cazul unui agresor din sens opus, zidul ar fi fost construit în partea de nord a cetății. În sprijinul apărării împotriva cumanilor care atacau dinspre miazăzi mai putem menționa că atît pe latura sudică a bisericii nr. 2, cît și pe lîngă zidurile colțului sud-vestic al bisericii nr. 3, s-au găsit numeroase vîrfuri de săgeți și bolțuri de arbaletă, unele cu vîrfurile tocite datorită izbirii de zid. Prototipul unora din aceste arme își găsesc analogii în cele lucrate din os, din secolul al XI-lea de la Garvăn³⁶, iar altele similare cu o parte din cele de la Cetățeni s-au găsit într-un curgan peceneg din secolele IX—X aflat lîngă Tankeevka, în regiunea Cazan³⁷, într-un alt curgan datat în secolele X—XI aflat în satul Pavlovka din regiunea Odesa³⁸, în curganul de la Sarkel Belaia Veja din apropiere de Tîm-

³³ I. BARNEA și VIRG. BILCIURESCU, *op. cit.*

³⁴ A. D. XENOPOL, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. II, ediția III, p. 116.

³⁵ D. V. ROSETTI, *Cetățeni — monografie arheologică*, manuscris.

³⁶ GH. ȘTEFAN și COLABORATORI, *Săpăturile de la Garvăn (Dinogetia)*, în SCIV, II, 1, 1951, p. 25; *Șantierul Garvăn*, în SCIV, III, 1952, p. 363; GH. ȘTEFAN și COLAB., *Șantierul Garvăn-Dinogetia*, în SCIV, IV, 1—2, p. 243; *ibidem*, în SCIV, VI, 3—4, p. 720; I. BARNEA, *op. cit.*, p. 339, fig. 182/37—50.

³⁷ Ș. A. PLETNEVA, Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях, în Материалы исследования по археологии СССР, Nr. 62, pp. 151—226; vezi p. 157, fig. 3/10.

³⁸ *Ibidem*, p. 158, fig. 4/9.

leansk³⁹ datate în secolul al XI-lea ca și cele apărute în curganul de la Camenca, regiunea Harcov⁴⁰, uneori săgețile descoperite la Cetățeni găsindu-se alături și de alte obiecte asemănătoare celor din curganele amintite, așa cum este cazul unei scărițe de șa⁴¹. Săgețile descoperite la Cetățeni ar fi putut să fie folosite și de cumani, popor înrudit cu pecenegii⁴². Analogia dintre armele de la Cetățeni cu cele cumano-pecenege din secolul al XI-lea din U.R.S.S. nu ne surprinde, știut fiind faptul că în primele trei secole ale mileniului nostru evoluția a fost extrem de înceată. După atâtea evenimente care se pot constata la Cetățeni, materialele arheologice ne indică prezența intensă a maghiarilor, cele mai vechi materiale feulale care ar fi putut proveni de la unguri, găsindu-și comparații în materialele de la sfârșitul secolului al XII-lea și de la începutul secolului al XIII-lea⁴³. Analogiile acestor materiale, datarea lor deci, prezintă o deplină concordanță cu evenimentele istorice atestate documentar.

Manifestind permanente tendințe de expansiune a statului feudal maghiar și a catolicismului, la sud și la est de Carpați, regele Andrei al II-lea, încredințează ordinului cavalerilor teutoni, colonizați în Țara Bîrsei în anul 1211⁴⁴, aceste misiuni, primind prin actul dat de rege după 11 ani, în 1222 deci, noi teritorii „dincolo de munți”⁴⁵, precum „și cetatea numită Cruceburg, pe care pomeniții frați o clădiseră din nou, împreună cu livezile din jurul aceleia și ținutul de la capătul pămîntului Cruceburg”⁴⁶.

S-a afirmat că ordinul cavalerilor teutoni „au trecut într-adevăr, la sud și est de Carpați, unde au întemeiat cetăți puternice (ale căror urme nu au fost încă descoperite), au ocupat unele teritorii, în urma luptelor purtate cu cumanii”⁴⁷. Cavalerilor teutoni li se atribuie construirea probabilă a cetăților de piatră de la Feldioara⁴⁸, Codlea⁴⁹, și mai sigur cetatea de lingă Rucăr⁵⁰, dar pînă în prezent nu li s-a atribuit nici o cetate din sudul Carpaților.

După anul 1768⁵¹ au început disputele privind localizarea cetății Cruceburg, prima propunere fiind încercată pe vîrfurile muntelui Tîmpa.

³⁹ S. A. PLETNEVA, *op. cit.*, *loc. cit.*, fig. 4, 11.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 163, fig. 8/4.

⁴¹ *Ibidem*, p. 158, fig. 4/10.

⁴² D. V. ROSETTI, *Șantierul arheologic Cetățeni*, *loc. cit.*, p. 86.

⁴³ Materiale asemănătoare s-au găsit în cetățile din sud-vestul Transilvaniei, în special la Tăuți și Piatra Craivii.

⁴⁴ DIR, *veacul XI, XII și XIII, C, Transilvania*, vol. I, 1951, pp. 150—151.

⁴⁵ *Ibidem*, pp. 182—184.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 183.

⁴⁷ *Istoria României*, vol. II, 1962, p. 113.

⁴⁸ ORBÁN BALÁZS, *A székelýföld léirása*, VI, Pesta, 1873, pp. 433—434. E. JEKELIUS, *Das Burzenland*, vol. IV, 1, pp. 44—46. KURT HOREDT, *Zur steinbürgischen Burgenforschung*, în *Südostforschungen*, VI, 1941, München, p. 589.

⁴⁹ A. DECEI, *Cetatea Salgo de lingă Sibiel (jud. Sibiu)*, în „An. Inst. de ist. naț. Cluj”, VIII, 1934—1942, pp. 324 și urm. E. JEKELIUS, *op. cit.*, pp. 63—67. KURT HOREDT, *op. cit.*, pp. 588—589.

⁵⁰ G. E. MILLER, *Burg „Negru Vodă” im Törzburger Pass*, *Korrespondenzblatt*, 1923, p. 51.

⁵¹ Atunci s-au publicat documentele referitoare la Cruceburg: C. OELICH, *Codex diplomaticus Pommeraniae*, Berlin, 1768, p. 102.

la Brașov, de către Johann Seivert⁵². A urmat localizarea Cruceburgului la Teliu, cu argumente toponimice aduse de Georg Draudt⁵³ și preluată de A. L. Schlözer⁵⁴, susținută de unii cercetători până în zilele noastre⁵⁵. Alții au plasat-o în locul cetății de la Bălvánios⁵⁶ și chiar pe la Saschiz în apropiere de Sighișoara⁵⁷. O altă localizare avea să fie propusă pentru Tabla Buții⁵⁸, după ce fusese semnalată o cetate de piatră lângă muntele Bocirna⁵⁹ unde avea să se propună din nou o localizare, în 1928, de Walter Horwath⁶⁰. Această propunere avea să fie acceptată până în zilele noastre atât de istorici străini⁶¹, cât și de cercetători români⁶². Propunerea, cu toți susținătorii ei, a fost infirmată categoric, dovedindu-se că cetatea este de tip polono-baltic și aparține secolului al XIV-lea⁶³. Cu toate acestea s-au găsit cercetători care n-au renunțat la această localizare, susținând că cetatea Cruceburg, în acest caz, „trebuie identificată cu o altă cetate din zona Tabla Buții” și că „Ceea ce putem afirma însă de pe acum este că cetatea Cruceburg s-a construit în zona muntoasă a trecătorii Tabla Buții”⁶⁴. Susținătorul aduce ca argumente „identitatea dintre hramul bisericii din Prejmer (sfinta cruce) și nulele „Cetății Crucii” (Cruceburg, n.n.)”⁶⁵, coroborat cu faptul că zona Tabla Buții este o zonă de pășuni a păstorilor români, înșirînd, în mod paradoxal, o mulțime de documente foarte tîrzii, datate din secolul al XIV-lea pînă în secolul al XIX-lea (!)⁶⁶, care nu au nimic comun cu Cruceburgul.

Cruceburgul a fost o cetate „pe care pomeniții frați o clădiseră din nou”, adică ea a existat cu mult înaintea venirii cavalerilor teutoni. Descoperirile arheologice vin și ele să elucideze această problemă. „Punctul cel mai îngust al văii, în partea de sud a așezării a fost fortificat printr-un zid de piatră, de aproape șase metri, care închidea valea

⁵² JOHANN SEIVERT, *Vom Ursprunge der Burzenländischen Sachsen oder Deutschen in Siebenbürgen*, în Karl Gottlieb von Windisch, *Ungarisches Magazin*, 4, Pressburg, Löwe, 1787, p. 216.

⁵³ G. DRAUDT, *Über den Ursprung der Burzenländer Sachsen oder Teutschen*, în *Siebenbürgen Quartalschrift*, III, Sibiu, 1793, p. 205.

⁵⁴ A. L. SCHLÖZER, *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen*, în *Siebenbürgen*, I, Göttingen, 1795, p. 315.

⁵⁵ DIR, *veacul XI, XII, XIII, C, Transilvania*, vol. I, 1951, p. 183, nota 12.

⁵⁶ M. ACKNER, *Die Römische alterthümer und deutsche Burgen in Siebenbürgen*, Viena, 1857, p. 65; FR. PHILIPPI, *Die deutschen Ritter im Burzenlande*, Brașov, 1861, p. 41.

⁵⁷ J. CH. ENGEL, *Die Dörfer des Burzenlandes*, *Das Burzenland*, I, 1929, p. 38.

⁵⁸ ECATERINA ZAHARESCU, *Vechiul județ al Saacului în lumina istorică și antropogeografică*, în „Buletinul Soc. Rom. de Geogr.”, 1922, pp. 148—149.

⁵⁹ GH. ZAGORITZ, *Trecătorile Teleajenului*, în „An. de Geogr. și Antropogeografie”, 1911, p. 79.

⁶⁰ W. HORWATH, *Die Kreuzburg...*, în *Das Burzenland*, IV/1, p. 48.

⁶¹ ALFRED PROX, *Die Burgen des Burzenlandes*, în *Siebenbürgisches Archiv*, Dritte Folge, Bd. I, Köln-Graz, Böhlau-Verlag, 1962, pp. 33—34.

⁶² VIRGIL VATAȘIANU, *op. cit.*, pp. 11—12; GRIGORE IONESCU, *Istoria arhitecturii în România*, I, București, 1963, pp. 73 și 529.

⁶³ GÉZA BAKÓ, *Cavalerii teutoni în Țara Birsei*, în „Studii”, X, 1957, p. 153.

⁶⁴ PAVEL BINDER, *Contribuții la localizarea Cruceburgului și unele probleme legate de ea*, în „Culegere de studii și cercetări”, Muzeul regional Brașov, I, 1967, p. 127.

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ *Ibidem*, pp. 127—134.

lăsînd să treacă doar vechiul drum și apa rîului“⁶⁷. Este clar că zidul a fost construit împotriva unor atacatori din partea de sud și în cazul acesta nimeni nu avea interesul să-l construiască, de cît noii stăpînitori ai cetății, adică ordinul cavalerilor teutoni. Expresia „de novo construxerant“, în contextul documentului, redă adevărul : „o clădiseră din nou“. „o înnoiseră“, iar numeroasele materiale de proveniență maghiară (arme, podoaabe, monete ș.a.) descoperite aci, întăresc ipoteza noastră.

Un ajutor prețios în identificarea unei localități îl constituie și toponimia. Localizarea prezumtivă la Teliu s-a datorat faptului că sașii din Prejmer și Hărman numesc comuna Teliu, Kreuzburg (Krotzbrig sau Kretzburg în dialectul săsesc)⁶⁸. „Localizarea cetății Cruceburg este mult îngreuiată de faptul că în afara unor documente datate în jurul anului 1222, acest toponim nu mai apare în documente. O astfel de cetate și toponim azi nu se întîlnesc în perimetrul Țării Bîrsei“⁶⁹. Toponimia ne ajută să localizăm Cruceburgul tot la Cetățeni. Aci au existat biserici și cruci impunătoare, unele săpate direct în stîncă, așa cum este Crucea de sub Colții Doamnei. Mai multe vîrfuri din Colții Schitului sînt numite Colții Crucilor, unul, spre est, purtînd numele de Colțul Crucii Mari. Punctul de pe șosea, din dreptul Colților Doamnei, se numește „La Cruce“ și „Comoara Crucii“, iar spre vest, după ce se urcă pe Valea Sasului (!) se ajunge pe plai, unde, deși nu se vede nici urmă de cruce, poienile respective se numesc „Plaiul Crucii“, iar colina cea mai înaltă se numește Virful Crucii. Pe Valea Chiliilor, spre est, după ce se trece de muntele Pleașa Popii, în pîriu, se află „Căldărușa de sub Cruce“. Nici un alt loc nu posedă atîtea toponime pentru a ne ajuta la identificarea luată în discuție. Alături de celelalte argumente, toponimia consolidează și mai mult ipoteza noastră, completînd observația istoricului Nicolae Iorga, apropiată oarecum de propunerea noastră, că Cruceburgul nu este o localitate în Ardeal, ci probabil Cîmpulungul muntean⁷⁰. Marele nostru istoric a ajuns la această concluzia numai pe baza interpretării logice a documentelor, fără a cunoaște marele centru de la Cetățeni. „Moșia“ Cruceburgului se întindea mult spre sud și est⁷¹, cavalerii primind împreună cu livezile din jurul cetății reclădite (ocupația de bază a rămas aci, pînă în zilele noastre, păstoritul și pomicultura) „și ținutul de la capătul pămîntului Cruceburg, ce merge pînă la hotarele Brodnicilor“ („et a fine terre Cruceburg terram que vadit usque ad terminos Prodnicorum“). Știm că una din cauzele principale care au dus la conflictul dintre regele Ungariei și cavalerii teutoni este tocmai ocuparea Cruceburgului de către aceștia. Pofta de noi cuceriri a ordinului, anexarea unor noi teritorii și fortificarea lor stirni invidia marilor feudali maghiari și la îndemnul lor, „văzînd că suspomenita țară a

⁶⁷ DINU V. ROSETTI, *Cetatea Dimboviței*, în „Magazin“, Anul IX, nr. 426, p. 2.

⁶⁸ W. HORWATH, *op. cit.*, loc. cit., p. 47; *idem*, în *Deutsches Archiv für Landes-und Volksforschung*, Berlin, 7, 1943, p. 448. OTTO MITTELSTRASS, *Beiträge zur Siedlungsgeschichte Siebenbürgens im Mittelalter*, München, Verlag, R. Oldenbourg, 1961 (Buchreihe Südostdeutschen Historischen Kommission, Band 6), p. 50.

⁶⁹ PAVEL BINDER, *op. cit.*, loc. cit., p. 124.

⁷⁰ N. IORGA, *Istoria Românilor*, vol. III, București, 1937, p. 108.

⁷¹ *DIR*, C, vol. cit., loc. cit. CONSTANTIN C. GIURESCU, *Istoria românilor*, vol. I, 1946, p. 338.

înflorit prin rîvna nemăsurată a pomeniților frați, caută să-ți ațite prin veninoasele lor îndemnuri dorința de a pune mîna pe ea”⁷², cum scria papa Honoriu al III-lea la 12 iunie 1225 regelui Andrei al II-lea care începuse alungarea cavalerilor respectivi, cu toate asigurările pe care le dăduse papa acestora, cu numai două zile mai înainte⁷³. Zadarnice au fost toate intervențiile papalității, conflictul dintre rege și cavaleri a fost atît de puternic, încît aceștia erau alungați prin luna august⁷⁴.

Punînd stăpînire pe aceste teritorii, feudații maghiari, conduși de regele Ungariei, și în special clerul, căutară să supună și din punct de vedere spiritual populația de aci, s-o convertească, convertire de care se interesa personal viitorul rege Bela al IV-lea, care, la 31 iulie 1227, cînd papa Grigore al IX-lea numește pe arhiepiscopul de Strigoniu legat apostolic în Țara Cumanilor și a brodnicilor, fixîndu-i atribuțiunile⁷⁵, fu felicitat de același papă la 21 martie 1228, pentru meritele cîștigate în convertirea cumanilor⁷⁶. La aceeași dată papa felicită și pe episcopul de Strigoniu pentru reușita în creștinarea cumanilor⁷⁷, iar printr-o altă scrisoare face cunoscut dominicanilor din Ungaria că Teodoric a fost numit episcop al cumanilor de către arhiepiscopul de Strigoniu⁷⁸.

Episcopatul Cumaniei va sta în centrul atenției papale, fapt ce determină pe papa Grigore al IX-lea să comunice la 13 septembrie 1229 episcopului cumanilor că va depinde direct de scaunul apostolic⁷⁹, iar la 1 octombrie să comunice creștinilor cumani că îi primește sub ocrotirea scaunului apostolic⁸⁰. Printr-o altă scrisoare, din 27 februarie 1231, arhiepiscopul de Strigoniu este numit legat apostolic în ținuturile cumanilor și brodnicilor⁸¹. Acțiunea de convertire sta în atenția celor mai de vază personalități, însuși fiul regelui Andrei al II-lea, viitorul rege Bela al IV-lea, jură la 23 februarie 1234 că va readuce la biserica romană pe toți acei care nu ascultă de ea⁸². Dar, în ciuda tuturor presiunilor, populația română va fi cea care va asimila elementele străine așezate în mijlocul ei și, la 14 noiembrie 1234, același papă scria lui Bela al IV-lea, fiul și coregentul regelui Andrei al II-lea : „După cum am aflat, în Episcopatul Cumanilor sunt niște oameni care se numesc Walati (valahi n.n.), care, deși după nume se socot creștini, îmbrățișînd diferite rituri și obiceiuri într-o singură credință, săvîrșesc fapte ce sunt potrivnice acestui nume. Căci, nesocotînd biserica romană, primesc toate tainele bisericesti, nu de la venerabilul nostru frate... episcopul cumanilor, care e diecezan al aceluia ținut, ci de la niște pseudoepiscopi, care țin de ritul grecilor, iar unii, atît unguri, cît și teutoni, împreună cu alți dreptcredincioși din regatul Ungariei, trec la dînșii ca să locuiască acolo și astfel, alcătuiind un singur popor cu pomeniții Walati, nesocotîndu-l pe acesta (episcopul cumanilor, n.n.), primesc susnumitele taine

⁷² *DIR*, C, vol. cit., pp. 214—216.

⁷³ *Ibidem*, p. 213.

⁷⁴ GÉZA BAKÓ, *op. cit.*, p. 159.

⁷⁵ *DIR*, C, vol. cit., p. 228.

⁷⁶ *Ibidem*, pp. 230—231.

⁷⁷ *DIR*, C, vol. cit., pp. 231—232.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 231.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 235.

⁸⁰ *Ibidem*, pp. 235—236.

⁸¹ *Ibidem*, pp. 244—245.

⁸² *Ibidem*, pp. 271—272 ; textul latin în anexă, p. 403.

spre marea indignare a dreptcredincioșilor și spre o mare abatere a credinței creștine“, și mai departe arată că numește aci „un episcop catolic“⁸³. Documentul ne arată deci că românii din Episcopatul Cumaniei aveau o ierarhie bisericească mai veche, fapt ce determină pe papă să numească pe episcopii ortodocși de aci „pseudo-episcopi“ !

Nu greșim, credem, dacă vom susține, cu rezervele ce se cuvin, că Episcopatul Cumaniei și-a avut sediul la Cetățeni. Din documentele mai sus amintite reiese clar faptul că Episcopatul Cumaniei a fost un centru foarte dezvoltat pentru epoca respectivă. Organizat aci, în centrul numit de cavalerii teutoni Cruceburg, Episcopatul Cumaniei a fost un important centru bisericesc, întrucît episcopii „care țin de ritul grecilor“ aveau o influență atît de puternică încît atrăgeau la această credință chiar pe unguri și teutoni. În sprijinul afirmației noastre vin, pe lângă descoperirile arheologice care atestă cel mai puternic centru bisericesc dintre Carpați și Dunăre, documentele citate mai sus, precum și alte argumente. Ne este cunoscut faptul că teritoriul Munteniei și sudul Moldovei purtau denumirea de Cumania Neagră, denumire menținută pînă în anul 1435 cînd regele Sigismund de Luxemburg (1387—1437) ne spune într-o diplomă că teritoriul locuit odinioară de cumanii negri, iar acum de români, teritoriu numit în document Cumania, se întindea la răsărit de riul Olt⁸⁴. O serie întreagă de toponime vin în sprijinul dovedirii teritoriului Cumaniei. La est de riul Olt se întindea una din cele mai mari păduri, Teleormanul, două din cele mai mari cimpii, Burnazul și Bărăganul, care au denumiri cumane, precum și o mulțime de riuri și așezări ale căror nume au aceeași origine : Teslui, Călmățui, Tecuciu, Denățui, Vadul Cumanilor⁸⁵, Comani, Comana, Comanca⁸⁶, precum și unele toponime din zona Cîmpulung Muscel, deci din apropierea comunei Cetățeni. În această parte avem muntele Picineagul, punctul Marlauz din comuna Suslănești și Valea lui Coman care delimitează partea de nord a cetății de care ne ocupăm, Valea Corlomuzului și Corlomuz, vechea denumire a satului Hîrtiești din comuna Vulturești-Muscel⁸⁷.

După invazia tătarilor⁸⁸ care distruge marele centru de la Cetățeni, după restabilirea vieții și a ordinii, propaganda catolică fu din nou prezentă. La 7 octombrie 1279, papa Nicolae al III-lea poruncește lui Filip, episcop de Fermo, legat papal în Ungaria, să cerceteze situația veniturilor Episcopiei Milcoviei ce se află așezată „la hotarele tătarilor“ prădată și distrusă de aceștia⁸⁹, iar în 1288 papa Nicolae al IV-lea trimetea călugări din ordinul predicatorilor în mai multe țări, printre care și în „Țara Vlahilor“⁹⁰. Într-un document din 4 octombrie 1332 se arată mai clar că Episcopia Milcoviei se afla „în ținuturile tătarilor“ care au devas-

⁸³ DIR, C., vol. cit. pp. 275-276 ; cu text latin și faximil în anexă, pp. 402—404.

⁸⁴ *Istoria României*, vol. II, 1962, pp. 109 și urm.

⁸⁵ DIR, B, *veac XIII, XIV și XV*, pp. 32—33 și 89.

⁸⁶ N. IORGA, *op. cit.*, vol. III, pp. 52—57 ; *Istoria României*, vol. II, 1962, pp. 70—71.

⁸⁷ Mulțumim și pe această cale cercetătorului I. Moise, pentru informații.

⁸⁸ Vezi : N. IORGA, *op. cit.*, pp. 118—122. CONSTANTIN C. GIURESCU, *op. cit.*, pp. 352—358. *Istoria României*, vol. II, 1962, pp. 118—126. Cf. și *Istoria României în date*, Editura enciclopedică română, București, 1971, pp. 66—67.

⁸⁹ DIR, C, *veac XIII*, vol. III, pp. 222—223.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 302.

tat-o și au dărimat-o⁹¹. Dacă Episcopatul Cumaniei se afla în răsăritul Munteniei, sau în sudul Moldovei, era imposibil ca el să nu-și păstreze numele, sau să nu se fi numit de la bun început Episcopatul Milcoviei. După năvălirea tătarilor, ungurii sînt zdrobiți și Episcopatul Cumaniei distrus; imediat acest centru fortificat, centru cheie pentru apărare atît împotriva dușmanilor care ar fi năvălit dinspre sud, cît și a atacatorilor dinspre nord, este preluat de cnezii și voievozii români, probabil chiar de Seneslau care stăpînea în 1247 ținuturile din stînga Oltului⁹², a cărei țară „ocupa — judecînd după cele ce se vor petrece mai tîrziu — cel puțin regiunea muntoasă și deluroasă a Munteniei vestice, adică județele Argeș, Muscel și Dîmbovița, poate și Prahova”⁹³. Este de presupus că ungurii ne mai putînd lua în stăpînire acest centru, formară un alt episcopat, „în ținuturile tătarilor”, pe Milcov.

Stăpînit vremelnic de cavalerii teutoni și de ungurii care, cu rezervele pe care le-am arătat, în locul Cruceburgului teutonic au fondat Episcopatul Cumaniei, cetatea de la Cetățeni își va continua multă vreme existența, va înflori și se va întări. Cunoaștem „că Țara Românească dispunea de un număr mai mic de cetăți decît Moldova; pe Dunăre erau cetățile de la Severin, Turnu, Giurgiu și Brăila... În partea dinspre munte a țării se găseau cetatea Poenari și Cetatea Dîmboviței”⁹⁴. Aruncînd o privire asupra cetăților mai sus amintite, observăm de la bun început că singură Cetatea Dîmboviței nu este identificată. Știm că posibilitățile de apărare ale Țării Românești s-au redus foarte mult de-a lungul Dunării, prin pierderea cetăților respective, în favoarea Imperiului Otoman. Această cauză a făcut să crească importanța cetăților din zona carpatică și chiar a unor cetăți și gorodiști⁹⁵ din diverse puncte interioare ale Țării Românești, pentru ca apoi, treptat și acestea să decadă, unele dispărînd total, așa cum a dispărut și cetatea despre care discutăm în lucrarea de față.

Părerile istoricilor noștri privitoare la localizarea acestei cetăți au fost împărțite, iar localizarea diferită. Încă de la jumătatea secolului trecut, Nicolae Bălcescu, vorbind despre acest loc „vestit printr-o bătălie strălucită ce cîștigă la 1342 (data este greșită, lupta avînd loc în anul 1369, n.n.). Dragomir, comandantul puterilor lui Ladislau-Vodă, domnul Țării Românești, asupra armatei lui Ludovic I, craiul Ungariei”⁹⁶, localizează Cetatea Dîmboviței la nord de comuna Cetățeni din Muscel, adică exact în locul despre care noi discutăm în lucrarea de față. În 1893, C. Alessandrescu, întocmind dicționarul geografic al județului Muscel, arată că „Cetate se numește un loc strîmt pe riul Dîmbovița și poartă această numire cam pe tot locul din fața Cetății lui Negru-Vodă”⁹⁷, și mai departe arată că „Cetate” poartă numele și pădurea din jur în întin-

⁹¹ DIR, C, *veac XIV*, vol. III, p. 279.

⁹² DIR, B, *veacul XIII, XIV și XV*, p. 3.

⁹³ CONSTANTIN C. GIURESCU, *op. cit.*, p. 362.

⁹⁴ *Istoria României*, vol. II, 1962, p. 343.

⁹⁵ O astfel de gorodiște am descoperit noi pe șoseaua Pitești-Giurgiu la circa 38 km. sud de Pitești, la nord de satul Ziduri, com. Mozăceni.

⁹⁶ N. BĂLCESCU, *Istoria Românilor sub Mihaiu Vodă Viteazul*, București, 1878, p. 128.

⁹⁷ C. ALESSANDRESCU, *Dicționar geografic al județului Muscel*, Stabilimentul grafic J. V. Socecu, București, 1893, p. 87.

dere aproximativă de 450 ha⁹⁸. După ce arată apoi că numele comunei Cetățeni-din-Vale „ii vine de la Cetatea lui Negru Vodă, ale cărei ruine se văd și azi, unde există și o mică bisericuță săpată în stîncă ce poartă numirea de Schitu Negru Vodă”⁹⁹, arată că „La locul numit „Cetate” se văd urme de ziduri și în pământ, pînă la o adîncime de 3 metri, se găsesc hîrburi de olărie de diferite grosimi. S-au găsit săgeți și săbii de fier”¹⁰⁰. Vorbind despre Colții Doamnei, autorul arată „că dealurile opuse, despărțite prin riul Dimbovița, se uneau printr-un pod de piele, care se ridica și așeza după trebuință”¹⁰¹, informație a cărei valabilitate s-a dovedit prin săpăturile arheologice. Este drept că autorul nu precizează că la Cetățeni poate fi localizată Cetatea Dimboviței. Este totuși o precizare valoroasă faptul că „Cetate se numește un loc strîmt pe riul Dimbovița”, întrucît este un toponimic larg răspîndit în zona respectivă, mulți locuitori numind-o și azi Cetatea de pe Dimbovița. Că autorul numește cetatea propriu zisă, Cetatea lui Negru Vodă, nu ne surprinde, devreme ce acest nume este „atribuit prin tradiție ruinelor a trei cetăți medievale existente pe teritoriul comunelor Stoienești (raionul Muscel), Poienari (raionul Curtea de Argeș) și Șarînga (raionul Buzău). Cele mai vechi știri cunoscute despre existența acestor cetăți datează din secolul al XIV-lea. Numele vine de la legendarul Negru-Vodă, presupus „întemeietor” al Țării Românești”¹⁰². Cu toate că această afirmație este foarte recentă, confuzia este destul de mare, localizînd cetatea Negru-Vodă de la nord de comuna Cetățeni pe teritoriul comunei Stoenesti.

Cu toate observațiile juste pe care le făcea C. Alessandrescu asupra toponimiei de la Cetățeni și cu toate că Nicolae Bălcescu localiza lupta pîrcălabului Dragomir cu armatele lui Ludovic I, la nord de comuna Cetățeni, în 1910 Cetatea Dimboviței avea să fie localizată dincolo de Rucăr, la podul Dimboviței, pe Dealul Orăției¹⁰³. Discuția a fost reluată în 1922 de C. Rădulescu-Codin, care localizează Cetatea Dimboviței acolo unde trebuie, adică la nord de comuna Cetățeni, la Cetățuia lui Negru Vodă, unde s-au găsit „însemnate rămășițe ale trecutului în pămîntul său”¹⁰⁴. Neținîndu-se seamă de această localizare s-a căutat, fără temeii, să se arate că cetatea Dimboviței amintită documentar în secolul al XIV-lea, ar fi fost pe teritoriul orașului București¹⁰⁵. Lipsa cercetărilor arheologice de acum 2—3 decenii, au determinat pe istoricul Constantin C. Giurescu care afirmase că lîngă Rucăr, pe Dealul Oratiei, se află Cetatea Dimboviței¹⁰⁶, să afirme că: „Au mai fost și biserici săpate în stîncă, în locuri ferite sau greu accesibile. Așa de pildă, ni s-a păstrat Biserica de la Cetatea Dimboviței (Muscel) avînd zugrăvit ca ctitor pe Nicolae Alexandru Basarab, datînd din veacul al XIV-lea”¹⁰⁷.

⁹⁸ C. ALESSANDRESCU, *op. cit.*, *loc. cit.*

⁹⁹ *Ibidem*, pp. 87—88.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 89.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 99.

¹⁰² *Dicționar enciclopedic român*, vol. I, A-C, Editura politică, 1962, p. 590.

¹⁰³ AL. LEPEDATU, *Două vechi cetăți românești: Poienari și Dimbovița*, în BCMI, II, 1910, p. 178.

¹⁰⁴ C. RĂDULESCU-CODIN, *Muscelul nostru*, Cimpulung, 1922, p. 22.

¹⁰⁵ N. IORGA, *Istoria românilor*, vol. III, București, 1937, p. 237.

¹⁰⁶ CONSTANTIN C. GIURESCU, *op. cit.*, vol. II, partea a II-a, ediția a IV-a, 1943, pp. 531—532.

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 613.

și mai departe : „Cetatea Dîmboviței, biserică săpată în stîncă“¹⁰⁸, același autor, contrazicîndu-se, propunînd deci două localizări. În 1945 s-a demonstrat imposibilitatea localizării Cetății Dîmboviței din documentele secolului al XIV-lea la București¹⁰⁹, dar fără să se ajungă la o localizare precisă a cetății, fiind așezată de data aceasta între Gemenea și Voinești, în județul Dîmbovița¹¹⁰. Ultimele studii au plasat această cetate la nord de comuna Rucăr¹¹¹, undeva pe la Rucăr¹¹², sau între Rucăr și Tîrgoviște¹¹³. Considerăm această localizare datorată lipsei de cercetări întreprinse pînă în prezent, lipsă ce a dus la afirmația că în această zonă se mai găsesc „niște urme de fortificații vagi lingă comuna Cetățeni“¹¹⁴, lipsă recunoscută de altfel chiar de autor, afirmînd că : „Pînă acum nici una din aceste cetăți nu a fost exploarată sistematic și nici una nu a fost individualizată concludent în oglinda documentelor“¹¹⁵.

Astăzi știm sigur că la Cetățeni a existat cea mai puternică cetate din partea de munte a Țării Românești ; vom încerca, în lumina documentelor existente, să localizăm aci Cetatea Dîmboviței.

Pentru prima dată Cetatea Dîmboviței este amintită sigur în primăvara anului 1369, cu ocazia războiului dintre Vladislav-Vlaicu, urmașul lui Nicolae Alexandru Basarab, cu Ludovic I regele Ungariei, cînd acesta vine personal cu o armată spre Severin, iar alta o trimite în același timp sub conducerea voievodului Transilvaniei, Nicolae și a vicevoievodului Petru, care trecură pe la Cheia, pe malul Teleajenului, apoi pe Ialomița, merg spre Tîrgoviște și de aci pe Dîmbovița pînă la Cetatea Dîmboviței. Ideea că Cetatea Dîmboviței ar fi fost pe teritoriul orașului București¹¹⁶ cade de la bun început. Armata munteană condusă de Dragomir, pîrcălabul Cetății Dîmbovița, după o luptă scurtă se retrage spre munt, pîrîsînd impresia că este înfrînt¹¹⁷. „Dar după aceea (Nicolae, voievodul Transilvaniei, n.n.) înaintînd fără grijă mai departe prin... păduri, cînd se înfundase pe niște poteci foarte înguste, a fost atacat de mulțimea românilor din păduri și din munți și a rămas mort împreună cu vrednicul bărbat Petru vicevoievodul său, cu Deseu zis Vas,

¹⁰⁸ CONSTANTIN C. GIURESCU, *op. cit.*, p. 710.

¹⁰⁹ A. VASILESCU, *Cetatea Dîmbovița*, în BCMI, XXXVIII, 1945, pp. 28—30.

¹¹⁰ CONSTANTIN C. GIURESCU, *op. cit.*, p. 710.

¹¹¹ *Istoria României*, vol. II, 1962, PL. VIII — Harta economică a țărilor române în sec. XIV—XV, p. 300 și PL. XIX — Țările române în sec. XIV—XVI, p. 990. În ambele hărți cetatea de la Cetățeni din Vale, în mod greșit este trecută pe malul drept al Dîmboviței. Din cauză că noi am început cercetările asupra acestei probleme abia în anul 1965, greșelile de mai sus s-au strecurat și în harta noastră : „Drumul parcurs de Radu Paisie. — Lupta de la Fîntîna Țiganului“, care însoțește lucrarea „Date noi privind lupta de la Fîntîna Țiganului“, în „Studii și articole de istorie“, VII, 1965, p. 380.

¹¹² PETRE Ș. NĂSTUREL, *Cetatea București în veacul al XIV-lea*, în „Materiale de istorie și muzeografie“, Muzeul de istorie a orașului București, București, 1964, p. 142.

¹¹³ PANAIT I. PANAIT, *Geneza orașului București*, în *Istoria orașului București*, vol. I, Muzeul de Istorie a orașului București, 1965, p. 82.

¹¹⁴ VIRGIL VĂTĂȘIANU, *op. cit.*, p. 133.

¹¹⁵ *Ibidem*.

¹¹⁶ N. IORGA, *op. cit.*, p. 237.

¹¹⁷ IOAN N. ȘOIMESCU, *Istoria generală a românilor din amîndouă Daciile*, București, 1889, vol. II, pp. 26—27.

cu Petru Ruffus, castelanul de la Cetatea de Baltă, cu secuii Petru și Ladislau, bărbați viteji, și cu alți numeroși ostași și nobili de seamă. Și după ce ungurii, părăsind oastea, dădură dosul și o rupseră la fugă, ajungând prin locuri noroioase și mlăștinoase, mulți dintre ei fură uciși de români; numai cițiva au scăpat cu mare primejdie pentru persoana lor și cu pagube în avut. Iar trupul voievodului Nicolae, scoțindu-l cu luptă grea din miinile românilor, l-au adus în Ungaria, să-l înmorminteze la Strigoniu, în mănăstirea Fecioarei Maria”¹¹⁸.

Este clar că Cetatea Dimboviței nu poate să fie spre cîmpie, ci spre munți, pe cursul superior al Dimboviței. Nu sîntem de acord cu identificarea acestei cetăți la nord de comuna Rucăr, cetatea de pe Dealul Oratiei fiind construită, prin poziția ei, împotriva celor ce ar fi atacat dinspre sud, de către cavalerii teutoni, probabil ca un punct de plecare împotriva fortăreței de la Cetățeni și chiar spre depresiunea Cîmpulungului, la începutul secolului al XIII-lea.

În cetatea Dimboviței se retrace în anul 1396 Vlad, pretendentul la domnie din timpul lui Mircea cel Bătrîn, și tot aci va fi prins de armatele ungurești¹¹⁹. Dacă Cetatea Dimboviței ar fi fost la Rucăr, Vlad, care se temea și se aștepta la o intervenție ungurească împotriva sa, nu s-ar fi retras aci unde putea fi ușor prins. Singurul loc unde se putea apăra atît împotriva ungurilor veniți dinspre nord, cît și împotriva armatelor lui Mircea care ar fi venit dinspre sud, unde putea rezista unei încercuiri, era Cetatea Dimboviței de la Cetățeni.

Făcînd abstracție de importante descoperiri arheologice, lăsînd la o parte argumentele arătate mai sus, în privința localizării Cetății Dimboviței, documentele sînt categorice, arătînd limpede existența acestei cetăți în zona de munte ca localitate independentă de comuna Rucăr.

Mihail voievod, fiul și asociatul la domnie al lui Mircea cel Bătrîn, scria prin anii 1418—1420 „slugilor domniei mele de la Cetatea Dimboviței și vameșilor de la Rucăr și din Bran și astfel vă poruncește domnia mea : să nu vă atingeți de acești brașoveni și să nu-i prădați ci să le luați vamă dreaptă, și mai mult încă să le faceți pe voie”¹²⁰. Documentul afirmă categoric că este vorba de trei localități distincte : Cetatea Dimboviței, Rucărul și Branul. Un alt document de la Radu Praznaglava menționează : „...oricine ar fi vameș la Rucăr să ia vamă cît e obiceiul. Iar altfel să nu îndrăznească a face. Și cine va fi vameș sub Dimboviță acela tot așa să le ia”¹²¹. Un alt document din timpul lui Dan al II-lea, datat la 10 noiembrie 1424, arată ce vamă să se ia brașovenilor : „...Și la Dimbovița ciți cai la car, atîția bani și... brașoveanul care va avea să meargă la vadul Dunării să treacă cu marfă, să dea vamă numai la Rucăr și la vad și în alt loc nicăieri în țara domniei mele...”¹²², la fel

¹¹⁸ CONSTANTIN C. GIURESCU, *op. cit.*, vol. I, ediția a V-a, 1946, pp. 411—412.

¹¹⁹ IOAN N. ȘOIMESCU, *op. cit.*, p. 56 ; A. D. XENOPOL, *op. cit.*, vol. III, p. 85 ; *Istoria României*, vol. II, 1962, p. 372.

¹²⁰ I. BOGDAN, *Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul*, p. 6.

¹²¹ *Ibidem*, p. 11.

¹²² *Ibidem*, p. 17.

cu un alt document dat de același domnitor, tot în anul 1424 prin care arată vameșilor din Dimbovița ce să încaseze și apoi dă vameșilor de la Rucăr aceleași indicații ¹²³.

Considerăm că ar fi inutil să mai căutăm și alte argumente. Cetatea Dimboviței este amintită de documente de mai multe ori ¹²⁴, uneori, așa cum am arătat mai sus, alături și de alte așezări și puncte vamale, ceea ce confirmă atât de clar că nu poate să fie vorba nici de București și nici de Rucăr. Nu încapă nici o îndoială în privința localizării precise a Cetății Dimboviței, pe cursul superior al râului Dimbovița, dincoace de Rucăr, pe drumul comercial Brașov-Bran (Cimpulung)-Cetatea Dimboviței-Tirgoviște, ceea ce indică plasarea ei la Cetățeni. În schimb, pentru secolul al XV-lea majoritatea istoricilor au căzut de acord că existau două cetăți ale Dimboviței, una spre munți, alta pe locul unde se va dezvolta cetatea de scaun, orașul București ¹²⁵.

Vom arăta sumar poziția și întăriturile naturale ale cetății. A fost construită pe unul din cele mai importante drumuri comerciale ale țării ¹²⁶, și domina întreaga vale prin poziția sa bine apărută de cadrul natural care oferea fortificații aproape de netrecut. În partea de nord, la vest de riu, Valea Grecii coboară într-un fel de șanț uriaș cu un val natural spre sud, foarte ușor de apărat, asigurat de un alt baraj natural aflat la circa 250 de metri spre sud, format din Colții Vadului Lin la stînga și Colții Foișoarelor (!) la dreapta. Drumul care venea dinspre nord intra pe teritoriul cetății prin vadul apei pe lângă Colții Vadului Lin și mergea pe malul stîng al Dimboviței, pe Poiana Tîrgului, ocoala pe la est de stîncile numite Colții de la Casa Păgînului (!), punct unde se văd urmele carelor adînc săpate în stîncă masivă peste care treceau, după ce lăsau în urmă stîncă cunoscută de localnici sub numele de Comoara Omului cu Sabie. Drumul mergea paralel cu râul, pe sub Colții Schitului, pînă în dreptul „sectorului biserici” unde trecea prin vad la vest de rîu ; mergea pe partea dreaptă a apei, valea lărgindu-se, era barată de zidul amintit. Spre est Valea chiliilor formează un uriaș șanț natural care apăra cetatea în partea de sud, așa cum Valea lui Coman formează urașul șanț natural care o apăra spre nord. Spre vest se înalță prăpăstiosul vîrf Colțul Șoimului care domină întreaga vale, Colții cu Brazi, Colții lui Gîrlan și Colțul cu Burta, care formează priveliștea cea mai frumoasă a muntelui Doamna. Drumul trecea din nou prin vad la est de rîu, ceva mai la nord de Colțul lui Purnichi, colț aflat în rîu și peste care este amenajată o punte pe care se poate trece cu piciorul. La est de rîu, pe partea stîngă, se află în acest punct Valea Utii care separă munții Pleașa de Pleașa Popii sau Fața Popii, munți

¹²³ I. BOGDAN, *op. cit.*, p. 18.

¹²⁴ *Ibidem*, *passim* ; *Documenta Romaniae Historica*, B, Țara Românească, vol. I, 1966, pp. 85 și 108.

¹²⁵ FLORIAN GEORGESCU, *București*, Muzeul de istorie a orașului București, 1960, p. 20 ; I. IONAȘCU, ARON PETRIC și POMPILIU CARAIOAN, *București — Pagini de istorie*, SRSC, 1961, p. 19 ; DAN BERINDEI, *Orașul București reședință și capitală a Țării Românești*, SSIF, 1963, p. 14.

¹²⁶ *Istoria României*, vol. II, 1962, p. 298.

de pe malul stîng al Dimboviței, peste care cu greu se poate trece chiar cu piciorul. Din cauza terenului accidentat, drumul din nou trecea la vest de rîu, în punctul Prunii Morarului la vest și gura Piriului Rece la est de rîu. Nu la mare distanță drumul trecea din nou la est de rîu, tot prin vad, în dreptul Văii Teiului, vale ce se află la vest de rîu, pentru ca apoi să treacă din nou prin vad la vest de rîu, pe malul drept, chiar pe lîngă casa locuitorului Ion Moiceanu, la nord de sat, mergînd pe la gura Văii Scropoasa. În linii mari, drumul medieval Cetatea Dimboviței-Tirgoviște, între care a fost o inseparabilă legătură de-a lungul secolelor, corespunde actualului drum Cetățeni — Lăicăi — Voinești — Tirgoviște, cu excepție în comuna Cetățeni unde se pare că drumul urca pe malul drept al Văii Scropoasa și o lua pe ulița din Siliște, ceva mai spre vest de șoseaua de pe malul drept al Dimboviței. Tot traseul descris mai sus, de la Colții Vadului Lin și pînă la casa locuitorului Ion Moiceanu este cunoscut de localnici sub numele de Cetate, uneori Cetatea de pe Dimbovița, ceea ce întărește localizarea propusă.